

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ'NİN OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTINA DAİR MÜLÂHAZALARI

Robert Anhegger

Osmanlı devlet teşkilâtında XVII. asırda artık bütün açıklığıyla kendini gösteren buhran, o devrin münevverlerini bu hayatî mesele ile meşgul olmağa sevketti. Bunların bazıları Veysi¹, Koçi Bey², Kâtib Çelebi³ gibi fikirlerini ayrı risaleler halinde topladılar, bazıları da mütaalâlarını muhtelif vesileler ile ifade etmeğe fırsat buldular.

Bunlardan biri 1103 (1691/92) ölen⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. Tasavvuf ve tıbbâ dair de eser⁵ vermiş olan bu müellif tarih alanında bilhassa *Tenkîh-i tevârih-i mülûk* adlı dünya tarihiyle şöhret bulmuştur. Mehmed Tahir tarafından *Osmanlı müellifleri*'nde *Tarih-i muhtasar* yahut *Tarih-i devlet-i Rûmiye* diye isimlendirilen ve tek nüshası İst. Üniv. Ktp. 2641 numarada bulunan eser ise — sathî bir mukâyeseden anlaşıldığına göre — *Tenkîh-i tevârih-i mülûk*'ün yalnız az değiştirilmiş bir iki kısmını ihtiva ettiği için ayrı bir tarih sayılamaz. Diğer taraftan Seyyid Alî Ekber-i Hitaî'nin *Hitaînamesi*'nin Sultan Murad III. için yapılan türkçe tercümesi E. Blochet tarafından yalnızlıkla Hezarfen Hüseyin Efendi'ye atf edilmiştir⁶. Bu vesile ile şuna işaret edelim ki bu eserin tercümesiyle siyasî bir gaye, yani padişahı

¹ Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 152 v.dd., nr. 128'e bk.

² Babinger, z. o. y., s. 184 v.d., nr. 163 ve M. Çağatay Uluçay, *Koçi Bey'in risale ve arzları, Zeki Velidi Togan'a Armağan* [baskıda], İstanbul, s. 177 v.dd.'e bkz.

³ Babinger, z. o. y., s. 195 v. dd., nr. 173/11'e bkz.

⁴ Babinger, z. o. y., s. 228 v.dd., nr. 199'a bkz. Buna mukabil Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*'nde, III, İst. 1343, s. 243 v.dd. ölüm tarihi olarak 1089 (1678) yılını göstermektedir.

⁵ Mehmed Tahir, *O.M.* s. 243 v. dd.'a bk.

⁶ Bkz. E. Blochet, *Catalogue de la Collection de Manuscrits Orientaux par Ch. Schefer*, Paris 1900, s.186 ve *Catalogue des Manuscrits Persans*, I, Paris 1905, s. 318 v.d.

kanunlara riayet ve reayayı himaye etmeğe davet maksadı güdüldüğü anlaşılıyor. Nitekim tercümenin önsözünde şu ifadelere rashyoruz⁷:

اما بو کتاب مستطاب عنبرین نقاب خطا و ختن و چین ملوکک قانون نامه سیدر که زبان فارسیدن ترکیه ترجمه اولندی و اول دیارگت پادشاه عالیجاه ستاره سپاهلری اصلا قانونلرینه مخالف سرسو تغیر و تبدیله قادر اولیوب اگر بالفرض قصد ایلسه لر قانونلری اوزره سلطنتدن مزول اولوب سلاطین عدالت آیین لری اولادندن پادشاهلغه استحقاقی اولانلردن بریسنی تحت سلطنته کچوروب وزرا و امرا و رعایا و برایا امر و نهنه اطاعت ایدرلر و قانونلرنده قانون اولان اعلم خلیق اولق گر کدر... و خطای پادشاهی حکم ایلدوکی ولایتلرده اصلا خرابه یوقدر... فترآندن آنلرک مملکتده اصلا ضرر و کدر کلیوب دور آمدن علیه السلام بو زمانه گلنجه سلطنتلرنده بقا اوزرینه اولدوغنک سببی وضع اولنان قانونلردن بر ذمه و شمه تجاوز ایتمدکلر یچوندیر دیرلر.

Fakat mevzuumuz için asıl mühim eser Hezarfen-Hüseyn Efendi'nin 1080 (1669/70) yılında kaleme aldığı *Telhîs ül-beyan fî kavânin-i âl-i Osman*'dir⁸. Bu eser aşağıdaki onüç kısımdan müteşekkildir:

الباب الاول در بیان ظهور دولت سلاطین آل عثمان و تواریخ ایشان
باب ثانی در بیان ابتداء بناء استانبول و آثار قیصره روم و ابنیه جدیده
عثمانیه و اوصاف سرای هایون و خزینه عامره ده مصون اولان اشیاء متبرکه و
قوانین خدام سرای و وظائف ایشان
باب ثالث در بیان قوانین دیوان هایون و عادت و قانون عیدیه سلطانیه در
سرای عامره

باب رابع در بیان ایراد خزینه عامره مقررده عن مقاطعات و خزینه اطراف
ممالک معموره و اموال متفرقه سایره و مصارف و مواجبات و غیره و خواص
وزراء عظام و سلاطین ذوی الاحترام
باب خامس در بیان واردات و مصارف و اخراجات اموال غیر مقررده ممالک
محروسه و تفاوت سنه شمسیه و قمریه و بیان عسکر بر و بحر و احوال اراضی
ممالک محروسه

⁷ Paris, *Biñl. Nat.*, nr. 1180, var. 8 b ve 11 b.; bk. Babinger, *z. o. y.*, s. 186.

⁸ Babinger, *z. o. y.*, s. 228 v. dd., nr. 199 'a bk.

باب سادس در بیان قوانین خواص میرمیران و امرا و زعما و ارباب تیمار در
 ممالک محروسه
 باب سابع در بیان احوال قیو قولی و تقسیم اصناف عسکر و قوانین اوجاق
 یکیچریان و سپاه و طوپیچیان و جبهجیان و غیره
 باب ثامن در بیان اوجاق ترسانه عامره و احوال ضابطان ترسانه عامره
 باب تاسع در بیان قوانین خانان قریم و قوانین سفر هایون و قوانین سلطانیه
 باب عاشر در بیان قوانین علماء کرام و رسوم برات و احکام
 باب حادی عشر ترخه متعلق قوانینی بیان ایدر
 باب ثانی عشر در بیان معادین و مملحه و قوانین مخصوصه
 باب ثالث عشر در بیان سور هایون و ولیه عظمه شاهیه برای ختان شهزادگان
 و تسلیم هدایاء وزرا و علما و ارباب حرف

Bundan anlaşılıyorki Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîs ül-beyan fî kavânin-i âl-i Osman*'ı alâkamızı çekmeğe lâik bir eserdir. Yalnız şu varki müellif, eserini yazarken — *Tenkîh-i tevârih-i mülûk*'ta yaptığı gibi⁹ — kendi zamanına ait verdiği bilgidен başka Kâtib Çelebi, Ayn-ı Alî, gibi yazarların eserlerinden geniş ölçüde istifade etmiştir. Eser bu cihetten beklediğimizi tam olarak verememekle beraber yine de Osmanlı devletinin muhtelif cepheleri hakkında bize az çok bir fikir verebilecek durumdadır. Fakat asıl kıymeti, belki ihtiva ettiği malumatтан fazla o devrin münevverlerinden birinin hangi meselelere ehemmiyet verdiğini göstermiş olmasındadır¹⁰.

Hezarfen Hüseyin Efendi işte bu eserinde bir çok vesilelerle Osmanlı devletinde baş gösteren nizamsızlık ve çöküntülerden bahs etmeğe fırsat bulmuştur. Gerçekten bu parçalar bir araya getirildikten sonra Koçi Bey'in *Risalesi*, Kâtib Çelebi'nin *Düstur ül-amel li-islâh il-halel*'i¹¹ gibi ayrı bir yazı meydana çıkmaktadır. Bunun da bazı kısımları Lütî Paşa'nın *Asafnamesi*¹² Ayn-ı Alî'nin *Kavânin-i*

⁹ Meselâ Üniv. ktp. 2396 numaralı yazmada v. 257 a 'da başlayan ve v. 294 b' de son bulan 'Çin ü Maçin'den bahseden kısım Kâtib Çelebi'nin *Cihannuma*'sından alınmıştır, bkz. İst. baskısı, s. 153-192'ye.

¹⁰ Eserin hazırladığımız tenkitli bir baskısını yakında Almanya'da neşredebileceğimi ümit ediyorum.

¹¹ Not iki'ye bkz.

¹² Babinger, z. o. y., s. 80 v.d., nr. 64'e bkz.

defter-i divan'i¹³ ve Kâtib Çelebi'nin sözü geçen risalesinden —kısmen aynen kısmen değiştirilmiş ve tamamlanmış bir şekilde— iktibasdır. (Metin kısmına s. 374 v.d., n. 28; s. 382; s. 384, n. 57; s. 385 v.dd., n. 61). Fakat bunların alınmalarına sebep Hezarfen Hüseyin'in nokta-i nazarını temsil etmeleridir ve böylece yine kendi fikirleri ortaya çıkmaktadır. Nihayet müelliflerimizin "risalesi,"ni Koçi Bey ve Kâtib Çelebi'nin eserleri ile karşılaştırdığımız zaman müşterek taraflarından başka kendine mahsus bahislerin de mevcut olduğunu görüyoruz, meselâ Tefâvüt-i sene-i şemsiyye ve kameriyye adlı kısım ve ulemâ zümresi hakkında sözleri gibi.

Mühim bir nokta da şudur: Koçi Bey, devletin vaziyetini düzeltmek hâlâ mümkün olduğuna inandığı halde Kâtib Çelebi'nin esaslı bir ıslâh imkânı göremediği anlaşılıyor. Bu pesimist görüş Hezarfen Hüseyin Efendi'de büsbütün hâkimdir. Kendisi de — Kâtib Çelebi gibi — geniş düşünceli ve yeni bilgi edinmeğe meraklı bir şahsiyet idi. Nitekim *Tenkîh-i tevârih-i mülûk* isimli dünya tarihi için yunanca ve lâtinca kaynaklar tercüme ettirdiğinden¹⁴ başka Conté Marsigli ve Antoine Galland (ihtimal Kantemir ile de) gibi garplılarla görüştüğü biliniyor¹⁵. Bu gibi temasların sayesinde an'anevi islâm ve yaşadığı devrin kültür ve görüşlerinden biraz da olsa ayrılıp yeni fikirlere kavuşabildiğini beklemek ihtimal ki doğru bir şey değildir. Herhalde Hezarfen Hüseyin Efendi, gözden geçirdiği eserlerinde kendisini, eski zamanları; bilhassa Sultan Selim I. devrini örnek gören ve onları özleyen biri olarak tanıtır. Fakat bunlara dönmek artık mümkün olamayacağını idrâk ettiği için o da hiç bir yeni ıslâh çaresi gösteremiyor. Nihayet teklif edebildiği, bir nevi «idare-i maslahat» tan başka bir şey değildir.

Metin kısmına gelince: *Telhîs ül-beyân fî kavânin-i âl-i Osman*'dan dört tane yazma biliniyor¹⁶:

V: Venezia, S. Marco, Nr. 91¹⁷.

¹³ Babinger, z. o. y., s. 140 v. dd., nr. 117'ye bk.

¹⁴ Tercüme eden 'Divan-ı humayunda baş tercüman olan Panayot nam zimmi' ve 'tercüman-ı sâni Ali Beğ' idiler. *Tenkîh-i tevârih-i mülûk*, İst. Üniv. ktp. T.Y. nr. 2396 v. 220.

¹⁵ Babinger, z. o. y., s. 228, n. 2; Babinger, *Die türkischen Quellen. Dimitrie Kantemir's, Zeki Velidi Togan'a armağan* [baskıda], İstanbul, s. 7, n. 27.

¹⁶ Babinger, z. o. y., s. 229 v.d.

¹⁷ Bu vesile ile ilâve edelim ki Ö. L. Barkan'ın *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraat ekonomisinin hukuki ve mali esasları, I, kanunlar* (İst. 1945) adlı eserinde s. XXIII'te eserimizden neşrettiği ve her nedense nereden aldığını zikretmediği parça Venezia nushasından iktibasır.

P: Paris, Bibl. Nat., c. r. Nr. 40.

F: Paris, Bibl. Nat., Supplém. turc, Nr. 694. Bu nusha, anlaşıl-
dığına göre 1700 senelerinde bir Fransız tarafından kısmen okunması
güç olan lâtin harfleriyle türkçe yazılmıştır. Yazar telâffuza ehemmi-
yet vermediği için metin, o devrin türkçesinin nasıl konuşulduğunun
tesbitine yardım edemez.

Leningrad, Orient. Institut, Nr. 357'de bulunan dördüncü nus-
hayı göremediğim halde¹⁸ diğer yazmalardan istifade edebildim. Bu
münasebetle de fotokopiler gönderen kütüphane müdürlüklerine teşekkürlerimi bildirmek istiyorum.

Bu üç nushadan *V* en iyisidir, *F* ona yakın olmakla beraber bazı
eksiklikler de gösteriyor, *P* ise en zayıf nushadır. Eser neşredileceği
için nusha farklarını göstermeğe lüzum olmadığı gibi transkripsiyondan
da vazgeçerek dili bugünkü telâffuza yaklaştırılmağa çalışıldı.

¹⁸ 1945 yahut 1946 senesinde bu nushanın da fotokopisini tedarik etmek için Ta-
rih Kurumu'na müracaat ettiğim halde bu mesele hakkında başka malûmat elde edemedim.

MÜLÂHAZALARIN METNİ

*Kavanîn-i Sultaniye*¹⁹.

Pâdişah nedimleriyle çok ihtilât etmemek gerekdir. Gerçi mülûk nedimsiz ve müsahibsiz olmaz, amma nedim ve müsahib umura karışmağa ruhsat verilmeye. Ve pâdişah ekser halka görünüb pes-i perdede mahcub olmamak gerekdir. Pişin-i şâhan-ı 'Osmanîyan-ı behişt-âşiyandan hazret-i sultan Mehmed ve sultan Selim ve sultan Süleyman zamanlarında enârallahü burhanehüm 'atebe-i 'aliye-i 'Osmanî ve südde-i seniye-i hâkanînin kader-i eflâkî ile hemser ve envar-ı rîf'at ül-asar-ı âfitâb-ı âlemtâb ile beraber idi. Zira manzur-ı erbâb-ı himmet olan mücerred ehl-i kemal ve ol âsitanede şerif ve aziz olan fazl-i hüner ü efdal ve ol devirde mu'teber olan sıdk-ı makâl idi. Câh-ı cahilde idüğü nâma'lûm olub asr-ı emn ü amân ve erbâb-ı istihkak-ı kâmrân idi. Ve bir vezir-i müşterî-tedbirin rey-i zerrinlerini refik edinmekle mecmû levazım-ı mühimmatda ve mühimmat-ı saltanatda rey-i sâ'ibe-i isabet-nemâları karîn-i tevfiğ olurdu. Hazret-i pâdişah mağfur sultan Selim-i gayûr asrında etvar-ı saltanatın bir kâ'ide-i mümehhidesi ve bir zâbıta-i müşeyyedesi var idi ki anların hakayıkına bir vezir-i a'zam hizmete mübaşir olan nişancı ile kâtib-i divandan gayrı ferdin ittılâ'ı olmazdı. Esrar-ı saltanat ve etvar-ı hilâfet nihayet mertebede mahfuz ve mazbut idi. Fütuhât-ı Acem ve Arab ki pâdişahan-ı kadimden kimseye müyesser olmuş değildir, cümlesinin zuhuruna evvelâ inayet-i Hak saniyen vesile-i tedbir-i muğlak²⁰ iptida-ı umurda esrar-ı saltanat mahfuz ve masun olduğudur. Şahlar umuru malûme olursa düşman tedarik edib maksûd hasıl olmaz. Devr-i Ebul-beşerden beri cihana ne denlû pâdişahlar ve sahi'bi serir vükelâlar gelmiş ise tevârih kitaplarında cümlesinin nişanları mufassal ve meşruh masturdur. Dîde-i insaf ile nazar olunsa hüsrevân-ı Cem-câhân sa'adet-destgâh içinde nesl-i 'Osman cennet-i âşiyandan mezbur sultan Selim han mânendî bir pâdişah-ı bülend-şan gelmiş değildir. Zat-ı şerifleri menba-ı ahlâk-ı kerîme ve vücud-ı mevdudları ma'den-i fazâil-i 'amîme zebânları fasih

¹⁹ V, v. 68 a; P, v. 119 a.

²⁰ Doğrusu mutlak mıdır?

şekl-i lâtifleri vecîh ü melik me'âni-i bedî'a ibdâ'ında tab'-ı gevher-nisâr ile Sahbân-ı zaman²¹ fârisî ve türki ve tatarî eş'ar-i âbdarları meşhur-ı âlemyan idi. Lisan-ı fârisîde Edayî-mahlas şâ'ir-i meşhur²² ki fûnun-ı nazm u nesirde mahir idi istimâ edecek kararı kalmayıb Ruma gelmişdi. Hilkat-i şehâmet-ayetlerinde celâdet ü şeca'at bir mertebede idi ki lâ şekke. fihi ol hâlet Sâm ü Nerîman'da mefkud Rüstem ü İsfendiyar'da ma'dud u nâbud idi. Evkat-ı harb u ceng yanlarında nevrüz-ı meşerret-firûz ve hengâm-ı kıtal u safderî 'iyd-i piruziarı idi, şeca'at bende-i fermanı idi, zafer ü nusret kulu kurbanı idi.

E by â t

Kamu efkârı masrûf idi cenge	Mehâbet gösterirlerdi nihenge
Eyüyi bulmak olmuşdu murâdı	Severdi cânı gibi yahşı adı
Behadur âdemî makbûlu idi	Mürüvvet kapusunda kulu idi
Kemâl ehline ederdi nazarlar	Kaçırdı kûh-i Kafa bîhünerler

Himmet i ulyaları bir mertebe-i bülend idi ki dîde-i hak beynle-rinde saltanat-ı rûy-i zemin zerrevâr-ı ziver-i tac-i nîkî ve şöhet i şehriyari ve Cemşid-âyın nazar-ı i'tibarlarında hor u hakir ü bîmikdar olub bütün âleme dâver olmadan bir hatır-ı hakiri gamdan azât ey-lemek pek severdi. Menasib-ı 'ülyaya istihkak katında makbul ve mü-sellem idi. Bir yararca müselleme sancak ve âli dirlik vermek ca'iz idi. Nâmerde iltifat, fûrûmaya ve bîstihkaka hüsn-i nazar yanında kan ile beraber olub her hizmete liyakat gözetmekde pehlivan-ı nâdan ile tekellümde 'âr eder, padişah-ı 'ârif ü âlişan idi. 'Arab diyarını feth-edib geldikten sonra âsitane-i sa'adetde Pirî Paşa'dan gayrı vezir yok idi²³. Din ü dünya umurunda saltanat ve hilâfet ahvalinden anlara ke-mal-i i'tikatları var idi. Merhum her gece tâ nisf-ül-leyle değin evle-rinde divan ederler idi. Mesâlih-i müslimîni görüb memalik-i mahrusada olan mehayife ilim ü tahsil edib gece uyumazdı. Ve bu babda sultan Selim'in bir veçhile ihtimamları var idi ki ekser gecelerde iki üç def'a bir bahane ile kapıcıları gelib görürlerdi mühimmat-i müslimîni gö-rürmü deyü Paşayı tecessüs ederlerdi. Ertesi divan-i hümayuna varıb vakit olurdu, sabahdan içeri girib öyle zamanına dek gece gördük-leri mesalih ve mühimmatı cümle 'izz-i huzurlarına 'arz ederlerdi. Me-

²¹ Sahbân b. Vâ'il, arab belâgatçılarından

²² Şirazlı olup ismi Molla Mehmed olan şair 7517 beytlik farsça bir Selimname yaz-mıştır. Bkz. Fr. B a b i n g e r *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leip-zig 1927, s. 98, Nr. 83.

²³ Sultan Selim'in ve Sultan Süleyman'ın ilk sadrazamı bk. Mehmed Zeki, *Pirî Mehmed Paşa*, *TTEM*, XVI, İst. 1926, s. 325 v.dd.

mâlik-i islâmiyede hiç bir ahade zulm u cevr olduğuna rızaları yok idi. Zulm u cevr olduğuna bilmemek yanlarında ulu günah idi. Hakikat kendilerini pâdişah bilmezler idi. Hazret-i Allahü Te'âlâ'nın yer yüzünde ibâdının mühimmatını kayırmağa komuş bir ednâ bende-i efkendesiyim deyü buyururlardı.

Anlar 'asrında ve sultan Süleyman'ın evâsıt-ı asrına gelince devlet-i 'âliyenin ve diyâr-ı Rum'un her ahvali muntazam idi. Nâgâh mekr-i zenan u iğva-yı damad-ı telbis-nişan²⁴ ol şehriyar-ı 'Ömer-haslet-i oğlu katline razı edib sultan Mustafa gibi lâyıık-ı saltanat alehtlak olan şehzadeyi izale eyledi. Cumhur müttefiklerdir ki ol zamandanberi mülk-i Rum'un ucuzluğu kaht u galaya ve hilkatın intizam-ı ahvali ihtilâl-i biintihaya mübeddel oldu. Ne hal ise ol şehriyarın ahdi girizan edib oğlu Selim han cülüsünden beri tagayyur-i asâr ve tekeddür-i kulûb-i ebrar ve tegallüb-i eşrar-i bed-girdar ve tasallût-ı sefele-i kemikdar katı zahir ü a'yan oldu.

Pâdişah daima bîgarez adamlardan ahval-i 'âlemi sual ede. Zulm define bir kelâmları kifayet eder. İyülere iltifat ve yaramazlara ihanet eyleye, anlar hakkında kimsenin hatırına bakmaya. Beden-i insanda bir katre yaramaz kan olsa cümlesini fâsid eder anun için fâsid ile ihrac ederler. İmdi bir yaramazı bir hizmetde istihdam 'ayn-ı zarardır. Ve gâhi ba'zı meşayihe tezkire ve sürre gönderib hulûs ile du'asın ala. Eimme ve hutebâyı gâhi götürüb Kuran-ı 'azim-üş-şan tilâvet etdire ve gâh ba'zı medâris ü hanekâha uğrayıb tasadduk eyleye hatırların ala.

*Vasiyyet*²⁵.

Sultan ve vezir ve sâir hükkâm ve emire gerekir ki ulemânın kadrini ve 'ilmînin ve fazlın şerefini bileler ve iş görmüş nice ıssı ve soğuk geçirmiş hizmetkârların hakk-ı hizmetini bileler liyakat ve istihkaklarına göre ri'ayet edeler. Galatbâhşlık edib olur olmaz eşhasa mansablar verib a'yan-ı memâlike musallat etmeyeler. Madamki selâtin ve vüzera bu uslûb üzere debreneler sâir hükkâm dahi 'adl ü dâdi 'aded edinirler devlet binası berkarar ve saltanat esası paydar olur. Memleketine hariçden yâ taht-ı hükmündeki havâricden bir zarar kâsd olundukda zikrolunan ukalânın rey ü hüsn-i tedbiri ve ulemâ ve sulehânın hayır du'aların tesiri ile ol fesâdatın ref'ine çare bulunur. Gerek re'aya vu beraya gerek fukara vu ağniya rahatla geçinirler. Bu dahi ma'lûm ola ki padişahların devlet bekasına esbabı evvelâ sipah

²⁴ Yani Rüstem Paşa.

²⁵ V, v. 68 b; P, v. 121/B b.

ve re'aya ve ulemâ ve sulehâya kendüyi sevdirmekdir. Saniyen âkil ü dâna ve bîgarez idüği zâhir ve hüveydâ ilm ü ma'rifetle meşhûr dünya alehusus mansab sevdasından müberrâ 'âlemin iyi veyâ tatlısın tevarih ilmini gereği gibi ihata kılmış bir iki perhîzkâr müsahible ülfet etmek hiç olmazsa bari haftada bir kerâ anları götürüb söylet-mek husûsan kelâm-ı hakkı söylemelerine incinmeyib ruhsat vermekle ve aklar hakkında eshab-ı âgraz kelîmatın işitmemekle te'ayyün bulur. Sâlisen muttasıl serhadlar ahvali tecessüs olunub yoklanmaktadır ve doğru casuslar kullanıb düşmanın fikrinden agâh olmaktadır tâ ki bir fitne zâhir olmazdan evvel tedariki görüle ve illâ serhatlarda ihtilâl zuhurundan sonra tedbiri müşkül olur. Ve bilcümle madem ki selâtin adl ü dâdi koyub zulme meyl eylemeyeler mülk-i devletleri gayrilere nakletmeye.

*Fasl-ı tekallüd-i kanun-ı vezaret-i 'uzmâ*²⁶.

Pâdişah vüzeradan bir âkil ve dâna'yı ki ahval-i âleme vukufu ola ve nice umurda istihdamla gele intihab edib vezir-i a'zam eyledik-den sonra istiklal vere ve umuruna kimseyi şerik eylemeye ve her sözüne müsaade eyleye. Amma yine ahvalini mahfi tecessüs ve tahaffuzdan hâli olmaya. İhtimaldir ıktıza hasebi ile kimseye gazez edib pâdişahı vebâle komaya ve bir adamın sözü ile kendüye itab eylemeye, zira ihtimaldir ol kimseye bir hususdan bîhuzur olub gazez ile iftira eyleye. Daima vüzeranın ahvalin tecessüs eder bîgarez nice kimseler gerekdir ve cüz'î günah sebebi ile itab eylemeye. Nihayet ahyânen senin ahvalin bana malûmdur, şol makule işde imişsin ferâgat eyle sana zararım dokunur deyü kendüye izhar gerekdir. Ve eğer kendi iltifat-ı pâdişahîye mağrur olub pâdişahın ırz u nâmusuna halel verecek bir hal irtikâb ederse katline sa'î olunmayıb ya azlile te'dib oluna yahud bir eyâlet ile tahkir oluna. Zira zemânede istihdam olunacak adam katı az bulunur, yine bir mahalde lâzım oldukda götürüb istihdam olunur. Selefde olan pâdişahlar zamanında katl-i vüzerâ katı az vâki' olurdu. Bir kaç zaman azlile te'dib olundukdan sonra getirib istihdam ederlerdi. Nihayet badel-azl ihtilâle ba'is olmasın deyü İpsala veyahud Malkara'ya gönderirlerdi. Cüz'î günah sebebi ile katl olunmaya. Zemânede iyi adamın vücudü kibrit-i ahmer makûlesidir.

*Fasil der kavanîn-i vüzerâ-yi 'izam*²⁷.

Bu zümre-i celile iki mertebe üzeredir : Mertebe-i evvel, vezir-i a'zam

²⁶ V, v. 17 a; P, v. 27 b; F, s. 59.

²⁷ V, v. 22 b; P, v. 33 b; F, s. 80.

mertebesi olan vekâlet-i mutlaka ve sadaret-i 'uzmâdır. Bu Devlet-i âliyyede rütbe-i saltanattan sonra bunun fevkinde bir mertebe dahi yokdur. Hall ü akd-i umur-ı cumhur vezir-i a'zam reyine ve tedbirine vâbeste olub hâtem-i vekâlet keff-i kifayetine teslim kılınmakla kemal-i istiklâl verilip²⁸ pâdişaha arz u telhis etdiği umur dönmemek kanun olmuştur. Pes vezir-i a'zamı vacibdir ki evkatını mühimmat-ı saltanata sarf eyleye ve pâdişah-ı alempenaha hicab etmeyib söyleye. Umur-ı din ü devlete lâzım olan hak sözü tevakkuf etmeyib söyleye ve erkân-ı devleti cânib-i hakka işhad ede. Ve vezir-i a'zamın pâdişah ile olan esrarın hariçden değil sayır vüzerâ ile vâkıf olmamak gerekdir. Ve kapısı açık olub buluşması âsan ola. Ve ırz-şiken olmayıb mümkün olan mertebe tatyib-i havatıra sa'yi gerek ve menâsıba müstahak olub fakir ü nâtuvan olanların yoklaşdırıb menâsıb verib ayıklandırmak gerek ki sahib-i kudret kişi olub mahall-i cenkde istihdama yürüye. Ve sadr-ı a'zam olan kul tâifesine müdebbir ve zabıt kimesneleri ağa ve ehl-i idrak olanları kâtib etmeğe sa'yi etmek gerekdir. Kul mazbut olmayınca sadr-ı a'zam istirahatda olmaz. Ve ehl-i divanı kendiden gayriye mahkûm ettirmeyib iyilerine riayet ve iltifat ile müşarûn bil-binân edib istimalet vermek gerekdir. Vezir-i a'zam pâdişahı meyl-i malden ve mal takribi ile vebâlden saklamak gerek zira emval-i halk bîvecih dahil-i mal-i pâdişahî olmak fenâ-yı devlete delildir. Ve sadaret-i 'uzmaya gelen vezir-i a'zama münasib olan sükûn ü takvadır, mümkün olan mertebe nefsinin salâha ve âlemi dahi ıslaha sa'yi etmek gerekdir.⁵

Havass-ı vezir-i a'zam.

Lûtfi Paşa tahrir eyledikleri kanunnâmede vezir-i a'zamın on

²⁸ Bu parça hemen hemen Lûtfi Paşa'nın *Asafname*'sinden alınan cümlelerden ibârettir, bk. *Das Aşâfnâme des Lûtfi Pascha*, hrg. v. R. Tschudi, Türk. Bibl., Bd. XII., Berlin 1910, s. 7: Zira onun fevkinde bir mertebe dahi yokdur. s. 9: Ve pâdişaha vezir-i ekber ârz etdiği umur dönmemek gerektir, s. 15: Ve vezir-i a'zam olanların evkatı mühimmat-ı saltanata masruf gerekdir, s. 7: Ve hak sözü pâdişaha hicab etmeyib söylemek gerekdir ve erkân-ı cenâb-ı Hakka işhad etmek gerekdir. Ve vezir-i a'zamın pâdişah ile olan esrarın hariçden değil sayır vüzerâ ile vakıf olmamak gerekdir, s. 13: Ve kapusu açık olub buluşması âsan olmak gerekdir ve ırz-şiken olmayıb mümkün olan mertebe tatyib-i hatıra sa'f gerekdir, s. 9: Menâsıbe müstehak olub fakir ü nâtuvan olanları yaklaşıdırıb menâsıb verib ayıklandırmak gerekdir, s. 10: Bir sahib-i kudret kişi olub mahall-i cenkde istihdâme yaraya, s. 12: Ve vezir-i a'zam olan kul tayifesine müdebbir ve zabıt kimesneleri ağa ve ehl-i âkl u idrâk olanları kâtib etmeğe sa'f etmek gerekdir. Kul mazbut olmayınca sadr-ı a'zam istirahatda olmaz, s. 11: Ve vezir pâdişahı meyl-i malden ve mal takribi ile vebalden saklamak gerekdir, s. 16: Ol makama geldikten sonra münasib olan sükut ve takvâdır. Mümkün olan mertebe nefsinin salaha ve âlemi ıslaha sa'f etmek gerekdir, s. 14: Ve vüzerat-ı 'uzmada olanların oniki yüz bin akçe hasısı olur. Bir buçuk yazusun düzelse yigirui yüke karib akçe olur.

iki yüz akçe hassı olur. Bir buçuk yazısını tutarsa yirmi yüke varır demiştir. Halâ sadr-ül-vüzerâ hazret-i sadr-ı a'zamın yetmiş yedi yük altmış dokuz bin akçe hassı vardır. Bir buçuk yazısını düzerse senede yüz on beş buçuk yüz akçe olur. Sâyir varidatdan mâada bundan malûm olur ki halâ vezaret-i 'uzmâ mertebesi ne mîkdar terakki bulmuştur. İlm-i şerif-i vezaret-meâb ve fehm-i münif-i sadr-ı nesafet nisâbına mahfi- değildir ki: Biz makule-i ednâ ve fukara ve esâfil ve hakir, ne hak ile ve ne zehre ile nush u pend ve inhâ-i bed ü pesend etmeğe ikdam eyler deyü buyrulmaya. Asl-i mansib vüzê-yâni فیضله وزیراً صالحاً ان نسی ذکره وان نوبی خیراً اعانه و ان اراد شراکفا عنه²⁹ Hak Te'âlâ bir melike hayr îade eylese ona bir vezir-i salih karîn eyler ki unuttuğu vakit andıra ve hayra niyyet eylese ol hayra ikâ etmeğe muîn olur. Ve eğer şerre kasd eylerse ol şer işi işlemekten men' eyler. Vezir pâdişaha andırıp tezkir eylemek lâzım olduğu gibi vüzerâyâ dahi tezkir lâzımdır. Zira iştigal kesretinden ve a'mâl vefretinden kendiler bizzat her emre mukayyed olub arayıp yerinden bulub mucibi ile amel etmeğe fırsat ve ruhsat bulmazlar. Amma müzekkir tezkir eyledikten sonra hatırlarına hutur eder, فذكر انما انت مذكر³⁰ deyü buyurmuşlardır ve tezkirin mü'minine nâfi olduğu bu ebyat-ı kerîme ile sabitdir. ³⁰ كما قال الله تعالى جل جلاله و ذكر فان الذكرى تنفع المؤمنين³⁰ 'Amme-i mü'minine tezkir nâfi' olduğu takdirce erbâb-ı hal ü akde tezkir nâfi' olduğu mukarrerdir. — İkinci mertebe: vezir-i a'zamdan maada divan-ı hümayunda kubbe altında oturan altı vezir-i mükerrerdir. Her birine şeref-i şâni vü darât ve ünvanlarına göre haslar tayin buyurulmuştur.

Fasıl der kavanîn-i emir-ül-ümerâ³¹.

Selefde bir uğurdan beylerbeyilik verilmezdi. Rumeli'nde ve Anadolu'da yirmi otuz sene sarcaclarda gezib tamam ehl-i vukuf seferlerde yararlığı zuhur eyledikçe bir eyâlet ihsan olunurdu. Eyâletde dahi asla ma'zul olmayub zulm ederse hakkından gelinib sâyire mucib-i ibret olurdu. Şimdi ise tez ma'zul olmakla bir kaç gün harçlık olsun deyü devr namına dürlü cürlü bahâne ile fukarayı soyub ahırlar. Ol sene-

²⁹ Hadis. Bkz. Suyûtî, *al-Câmi'-al-şâgîr jî ahâdiş al-boşîr al-nazîr*, Mısır, 1321, c. I, s. 14 v.d. : اذا اراد الله بالامير خيراً جعل له وزير صدق ان نسي ذكره وان ذكر اعانه و اذا اراد به غير ذلك جعل له وزير سوء ان نسي لم يذكره . . .

³⁰ *Kur'an*, sûre 88, âyet 21 ve sûre 51, âyet 55.

³¹ V, v. 25; P, v. 55 b; F, s. 130.

sini tek mil etmeden bir aç dahi yerine gelib borcun eda edib kendiye nice müddet kifayet edecek mal tahsili için fukaraya musallat olub bir adam suya gark olsa niçin oldu deyü karye halkını zincire çekib akçelerini alır. Nicesi öküzünü satib borca girer hissesine düşeni verir. Ve bir fakirin oğlu ağaçdan düşse babasını habs eder akçasını alır. Hem oğuldan hem maldan çıkar. Bu cümle kesret-i tebeddülât dandır pâdişahlardan sual olunur, zira eyaleti kendi verib ol tarafından vekildir. İmâmet ve hitâbet ve hükümet cümle pâdişahındır. Nihayet kendileri bu kadar memlekete kâfi olmamağla vekil nasb ederler ve anlar padişah vekildir diye kimse söz söylemez. Bu takdirce niçin eyi müslüman vekil eylemedin diye sual olunmak mukarrerdir.

İmdi pâdişahlara lâzım olan budur ki eyaletlere birer mu'tedil ve dindar iş görmüş adamlar tedarik edib bizzat huzur-ı hümayunlarına da'vet buyurub sana falan eyaleti akçesiz ve kapı-harçsız verdim şol şartla ki vilâyeti mamur eylesen ve re'ayadan zulmü kaldırasın. Eğer beğ ve eğer beğlerbeğidir sağlık ile azil yokdur. Zulm ve taaddisi olanın hakkından gelirim diye ferman eyleye. Bundan sonra dahi zulm ederse eşşed-i siyasetle katl lâzımdır. Lâkin bir beğ ve beğlerbeği re'aya-perver olub salâh üzere olduktan sonra azl olunmamak gerektir. Ve serhadlerde olan beğlerbeğilere ri'ayet ve istimalet lâzımdır ki faraza sene besene taraf-ı pâdişahiden hıl'at ve kılınc gönderilib bir kaç at dahi gönderilse asker-i islâma kuvvet-i kalb ve a'dâya za'f-ı kalb hasıl olurdu. Pâdişah bizzat serhad ahvaline kendiler mukayyeddin diye mabeynde müsâleha var ise istihkâmına sebâb olur ve eğer ada-yet var ise sulha tâlib olur. Ve dahi hüsrevan-i Cem-câhâ-ı-ı sa'adet-destgâh olan pâdişahan şer'-i şerife inkiyat edeler. Şer'an hükm olunmadan katl-i nefis eylemeyeler. Binâen hakdır gayet ihtimam eyleyeler ve siyâsetleri bil-küliye merfu olmaya, zira mülkün şartı siyasetdir. Havf-ı siyâset halkın kalbinden zâil olunacak erâzilin ta'addisine ve yüze çıkmasına sebâb olur. Halkın erâzili havf üzere ve iyileri emn üzere olmak gerek. Cümle havf-ı dâim ile emn-i dâim muzirdir. Halk beyn-el-havf ve'r-recâ olmakla saltanat nizam ve pâdişah sahî ve kerim ola. Zira buhl cümleden mezmumdur hususân pâdişahda sehâ düşmanı dost eder.

Kosova'da şehid olan Sultan Murad-ı evvel ibni sultan Orhan el ma'ruf be-Gazi Hüdavendigâr yedi yüz altmış birinci senesinde³² Hacı Evrenos Bey'e irsal eylediği emr-i şerifin suretidir³³:

Karındaşım ve emîrim Gazi Süleyman ile vilâyet-i Rumeli'ne geçib

³² 1359/60.

³³ V, v. 79b; P, v. 144a; F, s. 262. — Bu vesika Feridun Bey'in, *Münşaat-ı*

vilâyetler feth eden cenab-ı emaret-me'âb eyâlet-nisâb iftihâr-ül-ümera-ül-kıram melik-ül-vülât vel-mücahidîn kahir-ül-keferet vel-müşrikîn Gazi ve Hacı Evrenos Bey dâme ikbâlehü kendi kılıcınız ile feth eylediğin kal'a-i Gümölcine'den Siroz ve Pravişte ve Çorlu'ya varınca bir sancak yer i'tibarile on kere yüz bin akçe ile verdim ve ol vilâyetde 'âmme-i guzât-ı mücâhidîne emir-ül-mü minîn nasbeyledim ve buyurdum ki kemakân mutasarrıf olasın. Amma sakın sana Rum eyaletini kendi kılıcım ile feth eyledim diye gurur gelmesin. Bunu bil ki ol yerler Hak Te'âlâ hazretlerinin ve andan sonra Resulünündür. Ve Allahü Te'âlâ hazretlerinin emri şerifi ile Resulünden sonra halifesinindir. Eğerçi sen de bir doğruluk ve iyilik eyledin biz de senin iyiliğin ve doğruluğun mukabelesinde sana inâyet edib bu üç tarik ile ta'zim ve tekrim eyledik. Evvel bu ki sana Emir-ül-mü'minîn hitabile hitab eyledik ikinci hil'at-î fahîre üçüncü tabl ü 'alem ve Resul-i ekrem ü habib-i muhterem hazretlerinin tuğ-ı pür fütûgunu gönderdim. Bunlar üzerine hiç ihsan olmaz. Sen de bu ni'metle şükran üzere olub Allahü Te'âlâ hazretlerinin ve Resûl hazretlerinin buyruğundan dışarı olma. Bunu da bil ki bir vilâyete Beğ olmak iki kefeli bir terazidir. Bir kefesi cennet ve bir kefesi cehennemdir ve neylersen eyle şunlardan ola. Gör ki onların gözleri uyursa kalbleri uyanık olur cümlelerin serçeşmesi 'adaletdir anı ede, gör ki Muhammed ül-Mustafa hazretleri anın bir gününü altmış yıl 'ibadetden saymışlardır. Ve bunu da bil ki Rumeli vilâyetleri uzak yerlerdir, onların tedbir ve tedariki ve siyaseti emrinde elbetde seyf ü kalem ehlinde nice kimesneye muhtac olursun ve sâkınasın hiç halkı mal sevmekten özge azdırıcı olmaz.

Dünya için din emrinde gözün yumanlar Allahü Te'âlâ korkusunu unudur ve bu hususlarda değme bir kimesneye i'tikad ve i'timad eylemeyesin. Çok olur bazı kimesneler gündüz sâim ve gece kâim görünür, amma hadd-ı zatinde puta taparlar. Onun gibilerin fi'linden sâkı-

Selâtin'inde, İst. 1274, s. 87 vdd.; sonradan F.v. Kraeiz tarafından *İlk Osmanlı Pâdişahlarının isdar etmiş oldukları bazı beratlar* isimli makâlesinde *TOEM*, V, İst. 1330, s. 246 v.dd., Nr. 3; ayrıca almanca olarak E. v. Diez tarafından *Denkwürdigkeiten Asiens*, II, Berlin 1828, s. 111 v.dd. da neşrolunmuştur. J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Pest 1827, s. 603, bu vesikanın doğruluğundan şüphe ettiği gibi Mükrimin Halil [Yinanç]ın *Feridun Bey münşaatı*, (*TTEM*, XIV, İst. 1340, s. 37 v.dd., 95 v.dd. ve 216 v.dd.) adı altında neşrettiği tetkikleri de bu şüpheleri kuvvetlendirmektedir. Buna mukabil bu vesikanın harfen değilsede fakat esas itibarıyla doğru olduğunu gösteren deliller de az değildir. Meseîâ bkz. Osman Ferid, *Evrenoz Beğ hanedanına aid temlikname-i hümayun*, *TOEM*, V, İst. 1330, s. 382, v.dd. ve M. Münir Aktepe, *Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye yerleşmeleri*, İst. 1949, basılmamış, Üniv. ktb. Tezler, Nr. 1647, s. 283 v.dd., 326 ve 343 v.d.

nasın, zinhar u zinhar her kimesnenin zâhir-i haline aldanmayasın. Nitekim Hazret-i Ömer İbn-ül-Hattâb Rebî' ibni Zeyyâd'ın³⁴ zâhir-i haline bakıp aldandı anlardan hisse alâsın. Ve her kaçan bir kimesneyi bir canibe vekil nasbedib göndermek ve kullanmak istediğinde evvel bildiğin haline nazar eyleme. Câiz ki sonradan bir dürlü dahi ola zira kim beni âdemin bedeni bir halden bir hale intikal eylemekdedir. Pes vekil edib işe kullandığın kimesnenin ahvaline göz kulak tutasın şimdiki hali eski haline uyar mı. Ana göre sözüne amel eyle kimesneye gazez etmeyesin. Ve bunu da bil ki etraf vilâyetlerde koduğun vekillerin iyi kimesneler olurlar ise re'ayanın dahi hali iyi olur ve beğlér ve vekilleri reayaya çırağlar gibidir, her kimin ki çırağı dinlenir hali yaman olur. Ve her birine ısmarla ki eli altında olan müslümanları karındaşı gibi bilib sair re'ayaları rıfkile tutsunlar zulm u te'addi üzerine olmasunlar. Yarın kıyamet gününde defter-i a'mâli gökten kar gibi yağdığı günü ansunlar ve halkın fikarasını gözetsinler onlara kifayet mıkdarı zahirelerini versinler, fakir Hak Te'âlâ hazretlerinin sevgili kullarıdır. Fakirlik belâsına sabredib elinde dünyası çok olanların dünyasına nazar etmezler kendi hallerine şâkirlerdir.

Husûsan umümen Rumeli'ne şeyhülislâm ta'yin olunan mefhar-ül-fudâlâ Elvan Fakîh'e³⁵ onat vecih üzere ri'ayet edesin. 'Ulema-i 'ızam ki verese-i seyyid-ül enâmdır kemal-i şevkle mer'î ve mahmî tutulub ibkâ-i din-i mübîn ve icra-i şer'î-i metin onların vücud-i şerif ve enfâs-ı lâtifleri berekâtiyledir. Hatır-ı 'âtırlarını ri'ayet edib rencide ve remide etmekden begâyet ihtiraz ve hazer edesin. Ve tâ'ife-i sipahiye vâzife ihsan edib lûtüf bâbını küşade kılb ifrât-i tefritden ihtiraz edib ne sipahi olan kimesneden menasb-ı mirîden bir habbe aldirmayasın ve ne alınmağa cevaz göstermeyesin.

Ve 'asakir emrinde âmal ile ihtimam edib yiğidin bahâdur.n sakla, kılıcın keskin tut, atın yügrüğün besle, ni'metin mebzul eyle, mürüvvet ve ihsan etmekden hâli olma. Kabza-i tasarrufunda olan vilâyetin mahsulü harcına vefa etmez ise bîhuzur olma. Zaruret vâki oldukda bu canibe i'lâm eyle bizde olandan diriğ olunmaz mümkün olduğu kadar gönderilir. Ve dahi ikdam eyle ki ola ki Selânik kal'asını feth edesin ve daima memâlik-i küffarı ihrak etmekden hâli olmayasın.

Ve bu canibe gelen mektubunda ba'zı kura vakfeylemek murad edinib ve evlâdına senden sonra ri'ayet olunmak için hükm-i şerifim rica etmişsin. İmdi fetheylediğin vilâyetde her ne kadar vakfedersen

³⁴ İbn. Saad, *Biographien*, Bd. VI, hrg. v. K. V. Zetterstéén, Leiden 1909, s. 110^a bk.

³⁵ Hakkında malûmat edinemedim.

vallâh-il-'azîm ü billâh-il-kerîm makbulümdür ve evlâdına ri'ayet hususu babında ri'ayeti başım üzeredir. Benden sonra devlet-i 'Osmaniyye benim evlâdımdan her kangısına müyesser olur ise sana ve senin evlâdına ri'ayet etmeye ³⁶ والناس أجمعين واللائكة والملائكة üzerine olsun kıyamet gününde divan-ı mahşerde da'vacı olub husûmet ederim. Bu hususlarda hâtırına şey götürmeyesin hemen Allahü Te'âlâ'nın 'avnile uğrun açık ve kılıcın keskin edib a'dâ-i din üzerine galib ve mansur ve muzaffer eyleye. Âmin. Dâ'ima huzur-i kalb ile uğur açıklığına 'inayet-i ilâhî ve mu'cizat-ı resûl-ı ekremi ve hâzır ve gâib erenlerin zâhir ve batın himmetlerin ve benim hayır du'âmı kendine bedraka ve kafadar mülâhaza eylesin. Ve kelâm-ı bârî ³⁷ تضرعاً وخفية kelimâtını tutasın ve gerdanına hamâ'il salıb hasbiyallâhü ve ni'melvekil zırhın bedenine çekib ni'melmevlâ ve nimelnasîr zikrin eda etmekden hâli olmayasın. Ve devletim bekasına du'a etmekde mesâ'i-i cemîle zuhura getürüb hıdmat-ı lâzimeye kıyam gösteresin. 'Alâmet-i şerife i'timad kılasın.

Ahval-i tecessüs ve casusân ³⁸.

Ebül-feth sultan Mehemmed'in ve Mahmud Paşa'nın casusları kişveri gezib küşe-i inzivada muhtefî olan erbab-ı haşmeti tetebbü'e dikkat ederlerdi. Mahmud Paşa casuslarından gayri pâdişahın müstakil ve mahfî casusları olub şöyle ki casus-ı sultan bir ma'rifet ehli bulub vezîr anı bi'miş olmayıb iptida pâdişah lisanından işitse bu te'hîr kendiye cürüm-i kebir olurdu. Pâdişahlara lâzım olanın biri dahi budur ki mahfîce casuslar kullanıb vüzerâ ve 'ulema ve ümerâ ve 'umumen payitaht-ı selâse ve sa'ir memâlik-i mahrusa sükkânını şöyle bilmek gerekdir ki herkes ne amelde ise güya ki kendi ile bile idi. Böyle olıcak her kesin kalbi havf üzere olub kem amellerden ictinab ederler. Erdîşîr ³⁹ bu babda mahir olub ziyade takayyüdünden ve herkesin ahvaline vukufdan a'yan-ı devleti kerametine hamledib gece melek gelib ahval-i nâsı haber verir i'tikad eylemişler idi. Sultan-ı evliya 'Ömer-ül fâruk hazretleri bunun siyretini beğenib öyle ederdi. Ve hazret-i Mu'aviye dahi ol mesleğe sâlik idi. Hem casus kullanır idi ve hem kendileri tebdil-i sûret gezirlerdi. Amma kendiler gezmeden casus kullanmak yeğdir. Halkın ahvalini bilmekte fayda çokdur. Her kes pâdişah hazretleri bizim ahvali-

³⁶ Kur'an, sûre II, al-Bakara, âyet 160.

³⁷ Kur'an, sûre VII, al-'Arâf, âyet 53.

³⁸ P, v. 115 a; F, s. 242.

³⁹ Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 306.

mize vâkıfdir diye anlar ki himmet ederlerdi. Men'i zülme bundan iyi meslek olmaz. Ümerâ ve kuzâtın ahvalini bildikden sonra zâlim olanların sezâsına cezasını vermek lâzımdır.

*Kanun-ı tecrübe*⁴⁰

Leşkerkeş umur-ı kesireye mübaşir olduğu cihetden nice nev'i kimesnelere muhtaçdır. Amma ba'zına ihtiyacı ziyadedir. Gerekdir ki ol muhtaç olduğu kimesneler kat kat tecrübe etmiş ola. Tamam imtihan edib haline vâkıf olmadığı kimesneye i'van ve ensarından edinmeye. Amma cümlesinden bu mühimdir ki hâfız-ı esrar ve âkil ve nigûkâr ve sahib-i rey ü efkâr olanları edib cemî i umura anlarile ola.

*Beyan-ı cerâ'im-i 'asker*⁴¹

Serdar ve ser'askere lâzımdır ki askerine muhkem yasak edib hüküm ve yasağından tecavüz edeni mücrim ve günahkâr bile. Meselâ bivakıt gülbank edib ve vakitsiz tablhane çalmak cürümdür ve biçazet cenge mübâşeret cürümdür ve çenge bî'özür hazır olmamak cürümdür ve safında olmayıb gayrı bölükde olmak cürümdür ve karavul ta'yin olunmuş iken uyuyub uykuda bulunmak cürümdür ve ta'yin olunan alayında bulunmamak cürümdür ve gediğinde bulunmamak keza-lik cürümdür ve yoldaşlarına mu'âvenet lâzım oldukda mu'avenet etmemek cürümdür ve musâfdan kaçmak 'azim suçdur ve sahib-i ceşden şikâyet edib bana zülmetdi demek cürümdür ve ser'askere ta'n eylemek cürümdür ve umur-ı cenkde yalan söylemek ve askere za'af-ı kalb verir söz söylemek, feth ü zafer olmaz diye ye'is vermek ve kendi askeri za'if ve süst deyib aduv askerin bahadur diye kuvvet ü şeca'atle zikreylemek ve askerin zulûmlerin ve kabahatların setreylemek hep bunlar cürümdür. Bu cerîmeler mukabelesinde katl ya kat'-ı rızk ya darb veya habs ya zecir ile hakkından gelmek vacibdir ki sairilere ibret ola.

*Fî kavânîn-i sefer*⁴²

Evvelâ malûmdur ki umur-ı saltanatın a'zamı feth-i bilâd ve def'-i a'dâ ve gazası vâcib olanlara gazadır. Bu emir dahi gâh sultanın sefer edib bizzat mübaşeret etmekle olur ve gâh vüzerâ ve ümerâdan bir i'timat etdiğini reis edib askere koşub göndermekle olur.

⁴⁰ P, v. 111 b; F, s. 238.

⁴¹ P, v. 111 b; F, s. 238.

⁴² V, v. 62 a; P, v. 109 a; F, s. 231.

İkinci seriyeye⁴³ Übeydet ibn-il-Hâris'dir⁴⁴ ve âharı Üsâmet ibni Zeyd ibni Hârise'yi⁴⁵ gönderdikleri askerde rütbede efdal olanı emir etmemişlerdir. Sekiz bölüğe Zeyd ibni Hârise'yi⁴⁶ emir etmişlerdir. Kezâlik Zeyd'in fevtinden sonra Üsâme'yi emir etmişlerdir ve hazret-i Ebûbekr ve hazret-i Ömer ve hazret-i Osman ve hazret-i Alî ve Ebû Übeyde⁴⁷ ve Talha⁴⁸ ve Abdurrahman ibni 'Ayf⁴⁹ onlardan efdal ve 'Aşere-i mübeşşereden iken anlara Zeyd'i ve Üsâme'yi emir edip bunlara ona tâbi' olun diye vasiyyet buyururdu. Onlar dahi tâbi' olurlar idi. Hattâ âhır seriyeleri ki Üsâme kendilerinden kulu oğludur anı emir-i ceşş edip koşduğu 'askerde hazret-i Ömer ma'an dahil idi Hark nam mevzi'e vardıkda Resûlallâh hazretlerinin hastalığını işidib tevakkuf eyledi. Hazret-i Resûllallâh dâr-ı bakâya rihlet buyurub hazret-i Ebûbekr halife oldukda Eshab-ı rıdvan, yâ Halife-i Resûllallâh Üsâme'yi gönderirmişin diye ba'zı eshab göndermeğe ve ba'zı eshab döndürmeğe rey gördüler. Sıddık-ı ekber Resûlallâh hazretleri bir kılıcı glâfından ihrac ve bir diyara salmış iken hâşâ ki ben döndürüb mani olam. Amma meşveretde ve muavenetde hazreti-i Ömer bana lâzımdır, eğer Ömer'e icâzet verib kal derse keremdir dedi, Üsâme dahi izin verdi, hazret-i Ömer Üsâme'nin izin ve icâzetiyle kaldı.

Hattâ kütüb-i fetâva-i mu'teberede Şerh-i siyer i kebîrde imam Şems-ül-eimme-i Serahsî⁵⁰ yazmışdır ki sultan nida ettirib falan beğ askeri ile askerinin önünde ve filân beğ askeri ile askerinin ardında dursun dese ol beğlere lâik değildir ki kendilere ta'yin olunan vaz'ı terk edeler, zira emr-i harbde bu tedbir-i hasdir ki faydası ol emre ita'atle zâhir olur. Ol beğlerden birisi memûrûnbih olduğu vaz'a isyan eylese sultan ol emîri evvel korkudub inzâr etmek gerekdir. Evvel defada ukûbet lâzım değildir. Tekrar emrine muhâlefet eylese ol vakt sultana tedib eylemek lâzım olur. Fî zemâninâ beğlere bir kimesneyi serdar eyleseler bir kaç beği ona koşsalar ol beğler kimi biz ocakzadeyiz ve kimi biz sancakda eski ve payede arttığım diye ittibâ eylemezler. Gayret-i câhiliye muktezâsınca ırz-ı dine ve gayret-i saltanata şikest erişdirirler.

43 V, v. 62 b; P, v. 109 b; F, s. 232. — Müellif, arab ordusunun Peygamber zamânındaki teşkilâtından bahsettikten sonra seriyeye denilen seferlere de temas etmektedir.

44 Bk. Ibn Saad, *Biographien*, Bd. III, hrg. v. I. Horowitz, Leiden 1904, s. 34.

45 Bkz. *Encyklopaedie des Islam*, Leiden tab'ı, IV, s. 1105.

46 Bkz. *EI*, IV, s. 1261.

47 Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, IV, s. 57 v.d.

48 Bkz. *EI*, IV, 672.

49 Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 48.

50 Bkz. *EI*, IV, s. 164.

*Serdar ve ser'asker sefere teveccüh eyledikte asıl usul olan niyyet-i hâlis nice olmak gerekdir*⁵¹.

Evvelâ sefere teveccüh eylediklerinde eğer pâdişah-ı alempenah hazretleri bizzat ve eğer vezir-i a'zam ve eğer ser'asker niyyet-i hâlis-i ihyâ-i din ve tenfiz-i sünnet-i seyyid-il-mürselin ve gaza-i muhalifin olmak gerekdir. Garazı mücerred cihangirlik ve kişver-küşâlık olmaya ve şevket ve savletine mağrur olmaya. Her hususda tevekkül ala'llâh olub feyz ü nusreti Allahdan uma, muradı riya olub halka 'arz-ı kudret olmaya. Ve tarik-i gazada kemal-i takvâ üzere olub bizzat o emr-i ilâhiye ittibâ' ve menhiyâtdan imtina ede ve kimesneye zulm ve havf etmeye. Ve 'asâkirden dahi kemal-i dikkat ile men' edib zulm ve ta'addiden hıfzda ihtiyat ede. Ve galib olduğu taifeden afv ve iğmaza kabil olanları afva niyyet eyleye. Ve ba'd-el-feth adâlet ede ve 'askerin kendiye havadârlıkların ve yolunda can ve baş feda eylediklerini görüb mahabbet edib mahabbetine lâzım olan hasâ'il ki envâ-ı lutf ü atâ vu ihsan u keremdir anlardan derîğ etmeyib mebzul ede tâ ki anlar dahi bunun mahabbetinin ve mahabbetine müteferri' atâ ve âtîfetin mağlûbu olub yoluna can u baş oynayalar.

*Hikmet*⁵²

Âlem-i esbabda halkın maaşına birer vech-i medar olub her biri bir tarike sülûk etmişdir ol nâm ile maslahat görülüb tedbir-i medîne ve tedbir-i menzil görülüb nizamı tamam olur ve illâ her husus yazıldığı üzere yerlü yerinde olmak her asırda müyesser değildir nihâyet bir devlet bir devletin asırlarına göre biri birinden farklı olur. Daima nesak-ı vâhid üzere ola gelmemişdir zirâ muktezâ-yı etvâr-ı tabiat temeddün ve ictimâ böyle olmaktadır hılâfı rica olunmaz.

*Fî ahvâl-i kapıkulu ve taksîm-i esnaf-ı asker*⁵³

Lûtfî Paşa *Asafnâmesi*'nde⁵⁴ on beş bin kula mevâcib vermek eyice hünerdir diye tahrîr eder, bunların kesretinden fâyde yokdur. Fatih-i Mısır zamanında timar erbabı çok idi ve mütena'im adamlar olub mükemmel cebelü ile sefer ederlerdi. Rumeli askerinde on bin kadar adam timar mülâzimi var idi. Mahlûl düşdükde yoldaşlıkda bulunub timar alırlar idi. Şimdi erbab-ı timar ekâbire hizmetkâr olub sefere giderler

⁵¹ P, v. 110 b; F, s. 234.

⁵² V, v. 48 a; P, v. 79 a; F, s. 181.

⁵³ V, v. 48 a; P, v. 79 a; F, s. 181.

⁵⁴ Bk. not 28'e.

karyeleri zulmden harab olub mahsul alınmaz. Bir kerre sultan Selîm han Trabzon'da şikâre çıkub Bazarbaşı-oğlu gayet silâhşor olmağla Şehzade kulları kendi zümrelerine ilhak edib rica ederler. Ve meydan-da hayli hüner gösterir merhum pesend edib va'detmişken ne yerlidir ve kimin oğludur diye suâl ederler. Bazarbaşı-oğlu'dur dediklerinde bunun babası ayak nâibi kulağından nice kerre mihlaşmışdır, benim askerimi muhannes eder diye cevap verib bir kaç akçe ihsan ile red eyledi. Sipahilik içerden çıkmayınca taşradan olmazdı. Çavuş müteferrika hod büyük adamlar olurdu, şimdi yahudi müslüman olsa çavuş yahud müteferrika olur. Merhum sultan Süleyman Çorlu semtinde avda iken bir Rumeli erâzili kostaniçe ile üzerine hücum eyledikde bir külâh-lı saraç mezbur divâne-yi balta ile vurub atından yıkıb hizmetde bulundu. Mirâhor pâdişaha bu oğlan eyi hizmet eyledi çavuşluk ihsan eyle diye rica eyledikde fereddüd buyurub ziyade ibramla verdi. Lâkin İstanbul'da mirâhora hitâb edib ol oğlanı çavuş etdim. ammâ nâdim oldum zirâ çavuş âdemisi değıldir, çavuşluk şol adama lây'kdir ki iki pâdişah beyninde elçiliği kâdir ola buyurdu.

*Kanun-ı devşirme*⁵⁵

Kabul oldukda hariçden adam alınmak selefde hilâf-ı kanun idi. Rumeli ve Anadolu vilâyetlerinden yarar oğlanlar devşirib sürü ile gelib kızıl aba giyerlerdi gelib dâhil oldukda Rumeli'nden geleni Anadolu ağası zabt edib Anadolu'dan geleni Rumeli ağası zabt ederdi. A'yan ve erkân hizmetine ve oçaklara tevzi olub bir niçe müddet hizmet öğrendikden sonra acemî oğlanı olurdu ve kapu oldukda yolları ile bedergâh olub yeniçeri olurlardı. Yeniçeri bir kaç sınıftır. Serpiyâdegân ve ağa bölükleri ve sekbanlardır, cümlesi yüz doksan altı odadır. Her birinin çorbacısı ve odabaşısı ve vekil-i harcı ve bayrakdarı ve başes-kisi ve aşçısı ve korucuları ve mütekaidîn ve eytamları vardır. Ve her odanın birer çatal bayrağı vardır, nîmi sarı nîmi kıızıdır ve ağanın alayda ak bayrağı vardır, ardınca yürür mehterhanesi vardır. Yeniçeri ağaları ve baş odabaşıları pâdişah gitmeyince sefere gitmezlerdi.

Macar seferi açılıb küffar serhad hisarlarına müstevlî olmağla bin iki tarihinde vezir-i a'zam Sinan Paşa Pesprim seferine memûr olub Belgrad'a vardukda defterhane ve cümhur-ı asker gelmek lâzımdır diye telhis etmeğın memur oldular. Ol asırda Kefe lalası Bosnevî Mehmed Ağa yeniçeri ağası bulunub Yanık seferine memur oldu. Çıkub Budin hudûdunda orduya dâhil oldukdan sonra Tata muhâsarasında Sinan

⁵⁵ V, v. 49 a; P, v. 80 b; F, s. 183.

Paşa ağalığı Yemişçi Hasan Ağa'ya tevcih eyledi⁵⁶. Ol zamana gelince yeniçeri ağalarının azl ve nasbı cenab-ı saltanata mahsus idi. Bu kanun-ı cedidi bu seferde Sinan Paşa ihdas etdi. Hattâ menkuldür ki bu husûsu pâdişaha mün'akis oldukda bu devlet-i aliyyenin ve ol mansab-ı celilin ırzını hedmetdiği gibi inşâallahü Teâlâ 'an karîb, onun dahi ırzı yıkıla buyurmuşlar, fil-vâki öyle oldu.

*Kanûn-ı reyâ*⁵⁷

Ata binib kılıç kuşanmak yokdur. Derûnünde şecaat olan garîb yiğitler asker tayfesime ve sancak beğlerine ve beğlerbeğilere hizmetkâr olub ve serhadlerde kalub dirliğine geçer ol serhadte hizmeti müşâhede olundukda serhad beğleri ve beğlerbeğileri yoldaşlığı arz ve defter edib hizmeti mukabelesinde serhad ulûfesinden kanûn üzere timara çıkar ve illâ eben 'an cedd sipahizâde olmayan bir tarik ile timara dahl etmek kanuna muhâlifdir. Reyâdan iken timara müstahak olmak ol zamanda olur ki uğur-ı hümâyunda serdarlar yanında hizmeti ve yoldaşlığı müşâhede oluna. Sefer-i hümâyunda serdarlar ibtidadan timara emir verib ve sefer olduğu zamanda serhad beğlerbeğileri hizmetini arz eyledikde ibtidâdan timara emir verüb ol ecilden beğlerbeğiler mahal-i himmetden kalil ve kesir timar vermek hilâf-ı kanundur. İbtidâya emri olan kimesneye dahi beğlerbeğisi timar verdikde madamki ibtidâ beratın âsitâne-i saadetde eylemeye beğlerbeğiler berat vermeyib tezkire verir. İbtidâ berâtı âsitanede oldukdan sonra ol timardan mazul oldukda beğlerbeğisi kendi beratiyle tezkiresiz timar tevcih eder. Eğer mahlûl tezkirelü bulunsa tezkire verib âsitanede berat olur. Ve beğlerbeğiler ve sancak beğleri fevt oldukda adamlarına bihaseb-ilmemerâtib timar verilmek kanundur. Beğlerbeğilerin on bir nefer âdemisine ve sancak beğlerinin altı âdemisine düşenden yetimlere emir verilip zaman-ı sâbıkda hariçden kimesne timara dahletmek emr-i muhaf olub kapı kulu olmak hod neden hatıra gelir mana olmamağıle bu kanunlar vaz' olunmuşdur. Şimdiki halde ayan ve eşrafın değil ednâ kimesnelerin hizmetkârları kapıkulu olub ibtidâ emrine itibar kalmamıştır. Ol ecilden bu kanunları ferâmuş olunub icrâ olunmaktan kaldı.

⁵⁶ Sinan Paşa'nın üçüncü vezâretinde Avusturya'ya karşı 1593 yılında açılan sefere verilen isim. (Pesprim yahut Bepirem = Weszpirim.) Metinde yanlışlıkla Tatar denilen Tata kalesi 1002 yılının Şevvalinde (VI-VII. 1594) feth edildi. Bilâhare Lala Mehmed Paşa olarak tanınan Bosnevî Mehmed Ağa'nın azlı ve yerine Yemişçi Hasan Ağa'nın tayini 1002 yılının Ramazan ayında (V-VI. 1594) oldu.

⁵⁷ V, v. 47 b; P, v. 77 b; F, s. 178; Hüseyin Hezarfen bu parçayı 'Ayn-ı Âlî, Kavânin-i Âlî 'Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân'dan almıştır. Bkz. İst. baskısı 1280, s. 73, satır 3 — s. 74, satır 6.

Reayâ sipaha mahsus i' Malden men' olunub atâ binüb kılıç kuşanmak istiyenleri serhadlere varıb uğur-ı hümâyunda nice hizmet ve yol-daşlık etmeleriyle hem memleket ve vilâyet ahâlisi şerr-i ad'a ve eşkiyadan emin ve salîmin olub ahval-i serhad muntazam imiş. Şimdiki halde ednâ mülâbese ile re'ayâ kapı kulu olmak mümkün olunacak timara istihkaka kim bakar ve evâmire kim itibar eder!

*Beyan-ı asâkir-i berr ü bahr ve hüddâm-ı âsitane ve havas-ı zevî'l-ihhtisâs*⁵⁸.

Dokuz yüz yetmiş senesinden bin seksen senesine⁵⁹ gelinceye dek âsitane-i sa'adetde her ayda vazife ve her üç ayda mevâcib alan kapu halkı ne mîkdar idi ve senevî mevâcibleri kaç yük akçe olur idi ve halâ ne mîkdardır beyan edelim.

Merhum sultan Süleyman Sigetvar seferine⁶⁰ teveccüh buyurduklarında bölük halkı ve yeniçeri ve cebeci ve topçu ve kapıcı ve gayr esnâf kırk sekiz bin üç yüz on altı nefer idi. Mezburların bir yıllık mevâcibleri cem'an bin iki yüz altmış dört yük ve dokuz bin akçe idi⁶¹. * Sultan Murad-ı sâlis asrında dokuz yüz doksan yedi târihinin⁶² mevâcibhorânı altmış dört bin dört yüz yirmi beş nefer ve senevî mevâcibleri bin yedi yüz seksen iki yük akçe oldu. Bin dört tarihinde⁶³ mevâcibhorân seksen bin sekiz yüz yetmiş nefer ve bir yıllık ulûfeleri iki bin beş yüz on iki yük akçe oldu. Bin on sekiz tarihinde⁶⁴ doksan bir bin iki yüz iki nefer ve senevî mevâcibleri üç bin yüz sekiz yük akçeye vardı. Ba'dehu sultan Osman ve sultan Mustafa asırlarında yüz bin kadar olub sultan Murad-ı râbi evâhir-i asrında Mehmed Paşa ve Bayram Paşa ve Kara Mustafa Paşa sa'ileri ile gerü nısıf mertebeye tenzil olub bin elli⁶⁵ hududunda mevâcibhorân elli dokuz bin iki yüz elli yedi nefer olub senevî mevâcibleri iki bin altı yüz otuz bir yüke inmiş idi. Çok geçmeyib gerü eski karârını buldu. * Halâ bin seksen tarihinde⁶⁶ mevâcibhorân doksan dört bin dokuz yüz yetmiş dokuz nefer olub bir kıst mevâcibleri yedi yüz yetmiş bir yük yetmiş üç bin üç yüz doksan üç

⁵⁸ V, v. 31 a; P, r. 48 b; F, s. 116.

⁵⁹ 970 = 1562-63, 1080 = 1669-70.

⁶⁰ 1566.

⁶¹ Müellif buradan itibaren geniş ölçüde Kâtip Çelebi'nin *Destur ül-'amêl li-islah' il' halel'* isimli risale (basılışı İst. 1280, s. 119 v.dd.) sinden istifade ediyor. İki yıldız arasında olau ilk parça = z. o. y. s. 131, sat. 11 — s. 132, sat. 9; ikinci parça biraz farklı olarak = s. 132, sat. 10 — s. 133 sat. 1; üçüncü parça = s. 134, sat. 9 — s. 135, sat. 12 (yalnız burada bin dokuz... yerine iki bin dokuz... olarak gösterildi); dördüncü parça = s. 135, sat. 13 — s. 135, son satır.

⁶² 1538-89. — ⁶³ 1595-96. — ⁶⁴ 1609-10. — ⁶⁵ 1640-41. — ⁶⁶ 1669-70.

akçe eder. Bir senede üç bin seksen altı yük doksan üç bin beş yüz altmış sekiz akçe olur. * Pes zâhir ve mukarrerdir ki kulu tenzil edib sultan Süleyman asrı gibi karardâde kılmak mümkün değil, bir beyhûde ta'abdır. Halâ bu asırlarda sipah zümresin ve yeniçeri tairesin ve sair esnafın dahi ana göre zararsız kesret ve galebesine kâil olmak lâzımdır. Nefer ziyadeliğinden ol kadar beis yokdur. Gâyeti mevâcib kesretini kanun-ı kadîme riayet ve hüsn-i tedbir ile tenzil edib kayırmak vâcibdir. Ve kanuna muvâfık niçe nâfi hususlar vardır ki kaleme gelmez. * Bu zamanda * ayân ve erkân tevsî-i daire-i şan u ünvan etmeğe başlayıb gitdikçe evsât-ı nâs ve bisât ve libâsda mülûke müşâreket ve müşâhebet mertebesine varmağla infirad ve ictimâ'ın masrafı artub gitdikçe tezayüd bulmadan hâli olmaz. Bu davanın delili budur ki dokuz yüz yetmiş iki senesinde⁶⁷ irad-ı hazîne-i âmire bin sekiz yüz otuz yük idi ve masraf bin sekiz yüz doksan altı yük akçe idi. Bin tarihinde⁶⁸ irâd bin dokuz yüz otuz dört yük ve masraf üç bin altı yüz dört yük oldu. Beş sene sonra bir miktar dahi tefâvüt edib bin altı senesinde⁶⁹ Âli Efendi tahriri üzere irâd üç bin yük ve masraf dokuz bin yüke varmağla sâbıka idhar olunan hazâyin sarf olundu. Sultan Muran zamanına gelince masarîf-ı külliye altı bin yükden ziyade iken elli üç hudûdunda⁷⁰ beş bin beş yüz yük kadara tenzil olunub cülûs-ı hümayundan sonra irad üç bin altı yüz on sekiz yük ve masraf beş bin beş yük tahrir olundu. Bin altmış senesinde⁷¹ bazı ihdâsatla irâd beş bin üç yüz yirmi dokuz yük ve masraf altı bin sekiz yüz yetmiş iki yüke vardı *. Bin seksen senesinde⁷² irâd beş bin sekiz yüz on iki yük yetmiş bin sekiz yüz yirmi sekiz akçe ve masraf beş bin dokuz yüz altı yük dört bin üç yüz altmış bir akçe oldu. Halâ irad-i hazine masrafı ihâta etmeğe yüz yirmi üç yüz otuz üç bin beş yüz otuz akçe lâzımdır ki kese hesabı üzere üç yüz sekiz kese ile on üç bin beş yüz otuz üç akçe icab eder. * Pes masraf gitdikçe tezayüd üzere olduğu sabit oldu. Bundan sonra teksir i irad ve taklil-i masârîf hadd-i itidale varıb ber-karar durmak emr-i asırdır. Belki tecrîbe ile hadd-i imkândan olmadığı ehline malûm olmuştur. Nihayet-ül-emr iktiza hasebiyle taklil ve tenzilde bir kâsırın kasrı lâzımdır. Ber-karar olmaz ise de ta'dil-i mizac için teneffüs mertebesi bari tedarik oluna. * Elhamdülillâhi Te'âlâ hazret i pâdişah-ı cihan-penahın talî-i hümayunları kuvvetde ve sa'adetdedir. Şöyle ki vükelâ-ı din ü devlete lillâh hizmet için ittifâkla dâmen dermeyan edeler Hazret-i Bâri nusret erib a'dâyâ galib ve mansur ve muzaffer olurlar. Ve gadrı koyub kanun-ı şer'î ve aklî mucebince hüsn-i tedbir ederler ise bu

67 1564-65. — 68 1591-92. — 69 1597-98. — 70 1643-44. — 71 1650. — 72 1669-70.

devlet-i aliyyeyi gadırdan geçirüb maddet-i kanuna iletirler. Hazret-i hallâk-i âlem rezzak-i benî âdem müyesser eyleye!

*Narha müte'allik kavânin-i beldeyi beyan eder*⁷³.

Her hâkime lâzımdır ki ahvâl-i 'âleme müte'allik olan cüz'iyatı yoklayıp narh-ı rûziye gereği gibi mukayyed olub her nesneyi değer bahâsiyle satdırmak zira ki narh-ı rûzi 'umûr-ı külliyyeden iken cüz'îdir diye pâdişahlar ve vezîrler mukayyed olmadığı takdirce mücerred şehrin kadısı ol hükmü icra edemez, emr-i siyaset kendiyeye müte'allik olmağın ol tarike gidemez. Bu takdirce her kişi istediği gibi alır satar helâl malına tama'-ı hâm ile zehir-i kaatil katar. Pâdişahların hizmetine ve seferine yaramayan erâzil-i nâs küllî mala mâlik olur a'yan-ı memleket olub ri'ayetleri vâcib olan ekâbir fakir olub iflâs yollarına sâlik olur. Pes lâzım gelir ki sefer seferleyecek atlu ve piyade mâmelekinin satıp boğazına koyar. Narh-ı rûziden ziyade ile alınan zâd-u-zevâde 'asker-i islâmı 'uryan edib bu bahane ile soyarlar. Bu hususda ihmal etmenin zararı müslümanlara ve nef'i kâfirlere 'âid idüğü mahall-i zaruretde zâhir olur. Pes vüzerâ-i 'izâma ve nevahî-i memleketde olan hükâm ve vülât-ı vilâyet ve ümerâyâ lâzımdır ki bizzat ol işe kendi nefsiyle mübaşeret edeler. Zira ki imruzî ferdâya havale kılmak gavgasız başı gavgaya bırakmaktır.

*Tefâvüt-i sene-i şemsiyye vü kameriyye*⁷⁴

Ehl-i divân bir seneyi on iki ay ve her ayı otuzar gün 'itibar etmişlerdir ki aded-i eyyam-ı sene üç yüz altmış olur. Defâtir-i ruzname ve gayr bu hisab üzere merbutdur. Lâkin sene-i şemsiyye üç yüz altmış beş gündür ve sene-i kameriyye üç yüz elli dört ve rubu' gündür. Her senede on gün ve rubu' kesir vâki olub on birer gün kesrî bir hisabda otuz senede bir ve bir hisâbda onar gün tefâvütden otuz altı senede bir tedâhül vâki' olub kamer ol mıkdar eyyamı sene-i âtiyyeden alıp tahvilâtını onunla tekmil eder. Bu takdirce behisâb-ı şemsiyye ol kadar kesir icâb eder diye mevâcibat-ı mukarrerinin taksim ve tevzi'i mutlaka üç yüz elli dört gün üzere karardâdedir. Lâkin bu hisab üzere sene tefâvüt galat olmağı müş'irdir. Zira vâki' olan kusûrat şemsiyye hesabından zuhur eder. Ve kesr-i mevâcibât ise kameriyye hesabı üzere verilmek ile otuz üç yılda bir sene tefâvüf eder dedikleri bundan kinayetdir.

⁷³ P, v. 182; F, s. 266. Bu parça müellifin *Tenkîh-i tevârih-i mülûk* isimli eserinde de vardır, bk. Üniv. ktb. T. Y. Nr. 2396, v. 320 b.

⁷⁴ V, v. 32 a; P, v. 50 a; F, s. 118.

Bir kısmı dahi ki ne şemsiyye ve ne kameriyye olur müşâhere üzere verilen mevacibat ve sa'yir masraf, zira bunun aded-i eyyam-ı şuhûru otuzardır, sene üç yüz altmış olur. Bu kısmın masârıfı bin yüz akçe farz olursa yevmiyesi iki yüz seksen iki bin yüz seksen altı akçe olur. Beher sene altmış günün tefâvütü ne ise otuz üç senede o kadar asl-ı malden noksan gelir. Ve kameriyye hesabı üzere alınan malı iradın mecmu'u iki bin yük olsa masrafı beş yüz altmış dört bin dokuz yüz yetmiş bir buçuk akçe olur, senede on bir gün tefâvütle otuz üç senede asl-ı mal ol kadar tenezzül bulur.

Kısm-ı râbi' şu âfet-i semâviyedir ki bir vilâyete müstevlî olduğu sübût-ı şer'iden sonra ümenânın deynlerinden aşağı varıla geldiği defâtir-i sultanîde mukarrerdir. Cümle masârıf-ı mukarrere irada tatbik ka'ide-i karardâde-i muhâsebat-ı emval olub bu minval üzere tasarruf hazineye sa'i-i mevkufdur. Pes irad-ı mu'taddan evvel masraf veyâ masârıf-ı kadimeden fazla levazım-ı gayr lâzım veya irad-ı kadimden ziyade alâ mâfevkalâde masraf icad ve ihdas edenler uslub u kâ'ide-i kadimeyi meslûb tutmağla masarıfa mağlûb olurlar, muhassıl mutad üzere irad itlak olunur. Mal şol zaman zâyi olur ki şemsiyye hesabı üzere alın ve yine ol hesab üzere sarf ve bu hesab üzere otuz üç senede bir senenin malı kesir iktiza eder. Ve kameriyye hesabı üzere alınan mal-i cizye ve sâ'ir emval dahi bu minval üzeredir. Sene tas-hihi kitabe bundan lâzımdır. Müneccimîn kavlince her sene on on bir günlük sene-i âtiyyeye duhul edib Muharrem Nevruzda ve gâh ruz-ı Hızıra ve gâh Kasıma geldiği mukarrerdir. Ve sene-i kameriyye ufk-ı garbîde on iki defa ictimâ'ından ibaret olub üç yüz elli dört ve humus ve sūdüs yanî bir günün otuz sehminde bir sehmidir, bir ay yirmi dokuz, bir ay otuz, otuz yılda on bir gün kebîse lâzım gelib sene-i âharına zam olunur. Pes sene i şemsiyyenin hilâliyeden on bir gün ve rubu' gün ziyadesi zahir tedâhüle inkâra mecal kalmaz. Bu makamın haylî idare-i kelâma tahammülü vardır.

Meselâ dokuz denk dakik ve dokuz denk burçak ki her dengi beşer kileden doksan kile olur. Bir birine haltolub tekrar ol kile ile ölçülüb tutuldukda beşer kileden on altı denk gelib iki denk ki on kile eder noksan olsa mekkâriler ile niza olundukda ahval-i ayardan haberdar deseler ki doksan kileden on kile noksan oldu demek yerinde, lâkin yine vezni tamamıdır. İmdi bu mu'ammanın fethi bir veçhile numâyan olur ki her şey cinsi ile vezn ve ayar olunur. Amma biri birine halt olunduktan sonra tenâkus zuhur eder. Meselâ altmış aded turunç ki müdevverlikde hemcins lâkin nısfı ekşi ve nısfı tatlı olsa, ekşi üçü bire tatlının ikisi bire olsa cümle yirmi beş akçeye kesilib tayin-i madde

Hakka ki devlet-i aliyye-i Osmaniyyede ulemâ-i 'izâm ve fudalâ-i kirâma olan i'zaz ve ikram ve tevkir-i ihtirâm düvel-i sâlifeden birinde vâki olmuş değildir, ilme ve tarîk-i ulemâya rağbet içündür.

*Kanûn-ı tertib-i silsele*⁸⁸

Hâla meşâyih-i islâma müfevvez olan mevleviyyet menâsıbı ve dâhil ve hâriç medâris silsesesini tertib ve telhîs husûsu selefde vezir-i a'zam- lar vezâyifinde olup giderek vüzerâ cühelâdan olmağla merâtib ve mekadîr-i ulemâyı bilmeyib bu emri meşâyih-i islâma havale eylediler. Hattâ Ebussu'ûd Efendi bir zaman kabul etmeyib vezir-i a'zam İbrahim Paşa'ya kağıd yazıp fetva iştigâli vaktimizi istiab ederken bu bârı dahi üzerimize tahmil bize cevrdir diye i'tizar eylemişler. Hattâ varaka-i mezbûre Yalın-zade eli ile Nasuh Paşa'ya vasıl olcuk ba'zı medâris ve menâsıb-ı ilmiyye telhis edib merhum sultan Ahmed han şeyhülislâmı göricek umûra niçin müdâhele edersin dedikde bu husus benim vazî- femdir, selefde vüzerâ göre-gelmiş idi diye Ebussu'ud Efendi hattını ibraz edib padişaha gösterdikde müsaade ederler. Ve müftî Mehmed⁸⁹ Efendi ile mâbeyni şekerâb oldukda derdmend Yalın-zâdeyi isâl-i varaka cürmü ile sûreten mevlûd davetine gelmedi sebt-i nebî eyledi diye mücrim kılıb katline hüküm mukarrer oluncak Mağribe hicret etmiş idi. İlelân silsile-keşâkeşi ile halleri diğer gün ve tertib-i silsile esnasında keşmekeş erbâb-ı tarikden ekseri zâr u zebûndur. Fetva işti- gali arasında ma'zul mollalar ve müderrisîn ve kırkdan ma'zuller gelib gidib tasdî'den hâli olmazlar medreseye varıp ders demek üzerlerine lâzım iken kesret-i iştigalden ayda yılda bir varmağa elleri değmez ve ba'zı müftîlere bir kerre ders bile nasib olmaz. Ma'a zâlik tevliyeti ket- hüdalarında ve cümle hall u akd-i evkâf-ı câmi kendilerinde olup an- dan gayri Tophanede Kılıç Alî Paşa cami'i gibi niçe evkâfın nezaretî meşrûtalardır.

Nasîhat pâdişahlara lâzımdır ki ahyânen şeyhülislâmı dâvet edib müsâhibet eyleye, bu ahval-i âlemi kendiden sual eyleye: Taşrada zulm u te'addî olurmuş, niçün beni îkaz eylemezsın, şeyhülislâm umum-ı ehl-i islâmın şeyhi demektir, imdî tarikden i'vicâc üzere olan- ları niçün bana bildirmezsın. Rûz-ı cezada vebâli senin boynuna diye buna benzer sözler söylemek lâzımdır.

⁸⁸ P, v. 138 b; F, s. 251.

⁸⁹ Hoca Sa'deddin-zâde Mehmed Çelebi Efendi, *İlmiyye Salnâmesi*, s. 4:6 v.d.'e bk.; Yalın-zâde (يالك زاده) ile kimin kastedildiğini tesbit edemedim, belki 1611 yılında ölen müftî Sun'ullah Ef. (?) ; bk. 'A t a ' i ', *Zeyl-i Şakayık* I, İst. 1268, II, s. 552 v.dd.'a bk.

*Kavânin-i talebe-i ilm*⁹⁰

Talebe-i ilm derslerini âdetçe tamam etmeden mülâzimate gelmeler ve gelirse mülâzım ad olunmaya. Kütüb-i mu'tebere ne vechile okuyu-geldi ise ol vechile okuna. Terakkî kâsî edib kimseye varmıya ve her müsta'id müderrisden ne miktar okudiyse elinde temessüğü olup içinde beyan oluna, temessüksüz müderris-i cedid onu kabul etmeye. Şüyûh-i müderrisîn mu'teberândan Şerh-i 'azud ve Hidâye ve Keşşaf diyeler ve bir derece aşağı olanlar Telvîhe değîn diyeler ve bâki sıgar-ı müderrisîn Şerh-i tavâli ve Şerh-i metâli ve Mutavvel ve Haşiye ve Tecrid diyeler ve bilcümle kitâb-ı sâbık âdetçe okunmadan kitâb-ı lâhika şuru' olunmaya. Ve talebenin istihkâk-ı zâtileri manzur ola. Her medresenin mütevellî ve nazirleri kanun-ı mezkûru muhafaza edeler ve kimse kimseden dânişmend ayartmaya. Ve müderrisler müsta'iddine ders teklif edib Tetümmelerde Şerh-i şemsiyye ve mâfevkin Isfahânî'ye⁹¹ varınca okutduralar. Ve müderrisler temessüğe okunan kitablari yazalar ve müsta'idlere her haftada dört derse müdâvemet etdireler ve taksir edeni te'dib edeler.

*Fazîlet*⁹²

Pâdişahlara lâzımdır ki ulemâ zümresini muazzez ve mükerrerem tutalar. Fakır ül-hal olanlarına vazâif-i atâyayı deriğ buyurmayalar ve içlerinde fâzıl ve kâmil perhizkâr ve müttakî olanlarını mümtaz kılıb müteşerri ve müttakî olanlara sa'irlerinden ziyade riayet eyleyeler. Ve mahfice bîgaraz adamlar ile her kesin ahvalini tecessüs etdirib ol makûlelere sürreciler göndermekle hatırını ele alıb sa'ire dahi iyiliğe râğbet hasıl ola. Ve müddet-i medidden beri ma'zul ve müstahaklara kimseye dânişmendin mertebesi olan mansıb ile behremend kılana. Zirâ zemânede muhadim zümresi riayet olunub niçe ehl-i ilm pâymâl olub ayakda kalmışlardır. Zemânede ise okumak yazmak vadileri bil-külliyeye metruk olmuşdur. Eksere ulemâ ümerâdan fark olunmaz.

Kâdi'askerler gayet dindâr ve perhizkâr ve ehl-i ilm adamlar gerekdir. Gerçi ba'zısı ehl-i ilm olur lâkin medyun oldukları için kâdi'asker oldukları gibi kazâları bey' ü men yezîd edib ve düyûn ile kazâya vasıl olan adl mi eyleyecekdir? Ehl-i hizmetden hane başına onar onbeşer akçe almayınca hizmet tevzi eylemez. Harâcî ve avârizcî ka-

⁹⁰ P, v. 142 b; F, s. 258.

⁹¹ Bu eserler için bk. *Keşf-el-Zunun*, İst. 1941, 43, I, s. 211 v.dd.; II, s. 2028 v.dd.; II, s. 1475 v.dd.; I s. 496; II s. 1116 v.dd.; II s. 1715 v.dd.; I s. 473 v.dd.; I s. 346 v.dd.; II 1063 v.dd.; II s. 587 v.dd.

⁹² P, v. 141 b; F, s. 257.

dıya murad üzere vericek reâyâ üzerine yükledir. Kadı zulme rıza vermese ehl-i örf te'addiye kaadir olmazlar. Yine fesad kuzât tarafındandır.

*Siyaset*⁹³

İmdi pâdişah kâdı'askerler ahvalini tecesüs edib ba'zı kimselere ah'yânen mahfî akçe ile kadılık aldırıp ba'dehu kim etmiş ise yüzleştirib sezasına göre ceza eyleye. Kadılık ahkâm-ı şer'iyye icrasıyçün iken hâlâ halk malını ne yüzden almağa adl ü dâd ile meşhur olanları vakti geldi diye azl eyleyib ibka buyuralar. Sairi dahi am görüb iyiliğe heves edeler. Ve kadılar kesret-i zaman-ı tevkit ile medyûn-i zâr-ı sergerdân gezerken gâh medd ü kasma uğrarlar onun gibiler mansıba vasıl oldukda sabra mecal mi kalır, aç kurd gibi re'âyâyâ! Cümle işlerinden pâdişah mesuldur. Ben filâna sipariş demekle halâs müyesser değildir. Pâdişaha lâzım olan iyilerini bulub zâlimlerine aslâ mansıb vermemek gerekdir, zâlimi reâyâ üzerine taslîf eylemek kurdları koyun sürüsüne salıvermekdir!

⁹³ F, v. 142 b; F, s. 258.